

А. В. МОХОНЬКО. ПРАВО ЯК СОЦІАЛЬНО-НОРМАТИВНИЙ РЕГУЛЯТОР

Розглядається право як одним із найважливіших соціальних нормативних регуляторів суспільних відносин, а також визначається особлива роль права в системі соціальної регуляції, його соціальні функції. Підкреслюється, зокрема, вплив морально-етичних чинників на розуміння права та його дію.

Ключові слова: право, соціальне регулювання, правове регулювання, правовий вплив.

Рассматривается право как один из важнейших социальных нормативных регуляторов общественных отношений, а также определяется особая роль права в системе социальной регуляции, его социальные функции. В частности, подчеркивается влияние морально-этических факторов на понимание права и его действие.

Ключевые слова: право, социальное регулирование, правовое регулирование, правовое влияние.

In this article author has examined the law as one of most important social normative regulators of social relations, and also determined it's special role in the system of social regulation, his social functions. Here has been under the influence of moral-and-etics factors on understanding of law and it's action.

Key words: law, social regulation, legal regulation, legal influence.

Життя сучасного суспільства досить різноманітне, у ньому постійно виникають найрізноманітніші життєві ситуації, а учасники цих відносин мають різні цілі та інтереси, то цілком природно, що протягом тривалого історичного розвитку людського суспільства в ньому сформувалася певна система нормативних регуляторів, система різних правил поведінки. До неї входять правила, що засновані на моральних і релігійних установах, економічних і політичних інтересах, звичаї і традиції, правила для членів певних організацій (корпоративні правила тощо).

Нині в українському правознавстві поширюється філософське розуміння права, що пов'язується з такими цінностями як свобода, рівність, справедливість. Це сприяє більш точному визначенню парадигм, принципів, моделей, змісту та обсягу наукового поняття права, предмета і методів відповідних теорій права і його цілісності й водночас ефективності впливу права на людину та її розвиток, у тому числі, в його нормативному сенсі. Це, зокрема, вказує на неабияку актуальність дослідження права як соціонормативного регулятора, не заперечуючи при цьому його природного змісту.

Проблема права, його значення і ролі в житті людини і суспільства в цілому є однією з методологічних проблем юриспруденції. Дослідженню даного питання було присвячено чимало наукових праць, однак поняття права не набуло свого завершеного концептуального розроблення. На сучасному етапі його дослідженням займаються такі провідні вітчизняні та російські вчені, як В.Д. Бабкін, Г.Дж. Берман, Ж.-Л. Бержель, М.І. Козюбра, В.П. Малахов, М.М. Марченко, Н.М. Оніщенко, Л.В. Петрова, В.Я. Тацій, В.І. Тимошенко, Ю.М. Тодика, П.М. Рабінович, В. Селіванов, І.Л. Честнов, В.В. Цветков, М. Цвік та ін.

Право як соціальне явище, як один з найважливіших соціально-нормативних регуляторів, завжди і скрізь зумовлюються потребами суспільного розвитку. І як справедливо підкреслює В.Я. Тацій, що й в умовах становлення і функціонування

незалежної України, де впроваджується у життя принцип верховенства права, вирішення проблем сучасного праворозуміння становить одне з найважливіших завдань розроблення, зокрема, концепції розвитку вітчизняної юридичної науки і концепції правової системи України¹.

Приблизники інтегративного типу праворозуміння, зокрема, доводять, що право не вичерпується державно-організованою формою свого буття (законом). Дія права відбувається не лише через правові норми, а й через правові принципи, правову політику, правову діяльність і правові відносини, правову свідомість, через єдність об'єктивного і суб'єктивного права².

Аналогічне розуміння права можна спостерігати у деяких вітчизняних вчених, які, з точки зору філософії, під правом розуміють сукупність етичних суспільних цінностей, таких як: справедливість, порядок, моральність, правдивість та інші, що ґрунтуються на ідеї соціальної рівності³. Таке право, щоб стати реально діючим та захищеним з боку держави, повинно мати свій формальний вираз, тобто бути зведеним у певний нормативно-правовий акт, що приймається чи санкціонується державою⁴.

Таким чином, право виступає одним із найважливіших соціонормативних регуляторів суспільних відносин, що й має на меті висвітлити автор у даній статті.

Цінність нормативного регулювання на основі загальних правил поведінки (норм) полягає у тому, що норма – це готове рішення для людини в певній життєвій ситуації, це готовий варіант дії, що заздалегідь апробований суспільством, державою, соціальною групою і т.д. Саме в цьому полягає головна цінність нормативного регулювання⁵.

За первісно-общинного ладу існувала примітивна система соціального регулювання, що діяла на підставі переважно звичаїв і табу, та якій мало притаманними були теперішні уявлення про соціальне регулювання та норми. Відповідно, не виникало особливої потреби писаного права, яке б виступало формалізованим нормативним регулятором. Хоча в системі соціального регулювання первісного суспільства вже виокремлювалася його внутрішня структура, що також притаманна сучасному праву як соціальному регулятору – заборони, дозволи та зобов'язання.

У сучасних умовах цивілізації право як ланцюг усього комплексу регуляторів, що спрямовують поведінку людей, знаходиться у складній взаємодії з іншими соціальними регуляторами. Серед цих регуляторів, як пише С. Алексєєв, найбільшими до права і такими, що перебувають у тісній та складній взаємодії, є такі два великі соціальні явища (утворення), що здійснюють поряд з іншими регулятивні функції, – держава і мораль⁶.

Також, виходячи з владно-політичного потенціалу держави та її ролі у житті суспільства, у безпосередньому зв'язку з правом перебуває таке соціальне явище та соціальний регулятор, як політика (зокрема, політичні норми). А політика, звісно, не можлива без держави і права і, в процесі регулювання суспільних відносин, перебуває з ними у безпосередньому взаємозв'язку та взаємодії, про що далі буде вестися мова.

Безумовно, серед усіх соціальних регуляторів право є одним з найдійовіших, тому що воно впливає на досить значну частину відносин, в яких безпосередньо зацікавлені держава і суспільство, а також тому, що реалізація права забезпечується насамперед і переважно засобами і можливостями держави, її гілок

влади⁷.

Право відіграє особливу роль в системі соціальної регуляції. Саме воно, з рядом його унікальних властивостей, таких, як загальність, можливість суворой визначеності за змістом і високого ступеню забезпеченості, максимально відповідає потребам суспільства за наявності об'єктивних нормативних засад, покликаних забезпечити належний рівень організованості й упорядкування суспільних відносин, реальне перетворення в життя закладеного у суспільстві прагнення людини до досконалості його особистості, реалізації індивідуальності.

Право не має завдань, відділених від завдань суспільного цілого, й тому можна говорити про його соціальні функції. По-перше, право одночасно сприяє моделюванню соціальних цілей і є інструментом їх досягнення. По-друге, право закріплює умови вільної діяльності людини у сфері родини, побуту, культури; право опосередковує утворення самої людини. По-третє, право закріплює економічні засади вільної діяльності особистості, її матеріальну та інтелектуальну власність. Тому отримують правове опосередкування виробництво, розподіл, обмін та споживання матеріальних благ. По-четверте, право забезпечує участь особи у справах суспільства, її можливість об'єднуватися з іншими в громадські організації та партії. Тут право опосередковує політичну свободу, відносини людей у сфері боротьби з владою, участь громадян у її розподілі та здійсненні⁸.

Отже, право, існуючи саме у вигляді таких, а не інших норм і відносин, виражає кінцевий результат взаємодії чисельних економічних, політичних та соціально-культурних факторів і виступає як соціально-нормативний регулятор, який має неабияку соціальну цінність.

У літературі загальноприйнятим є таке розуміння соціальної цінності права, яке, втілюючи загальну волю (інтерес) учасників суспільних відносин, сприяє розвитку тих відносин, в яких зацікавлені як окремі індивіди, так і суспільство в цілому. Воно вносить стабільність і порядок в ці відносини. Забезпечуючи простір для впорядкованої свободи й активності, право служить фактором соціального прогресу⁹.

Виконання правом своєї соціальної ролі в першу чергу обумовлене його нормативністю. Реалізуючи будь-яку свою функцію, право завжди визначає міру, обсяг належної, забороненої або дозволеної поведінки, визначає правове становище людей та наділяє їх правами та обов'язками у відносинах між собою та з державою. Загальнообов'язковість, формальна визначеність, конкретність норми дозволяють моделювати різні суспільні відносини, охопити весь спектр конкретних відносин, відокремити та закріпити їх основний зміст.

Однак право – це такий інструмент регулювання суспільних відносин, який діє через волю та свідомість людей. Тому багато властивостей правових норм та результати їх застосування не можуть бути правильно зрозумілими без аналізу умов їх дії, а також особливостей людей, які реалізують та застосовують правові норми. Отже, право охоплює всю соціальну систему: регулює життя об'єкта управління; визначає характер та параметри самого управління; регулює внутрішнє життя суб'єкта, який управляє (держави та його органів)¹⁰.

На суспільні відносини право справляє безпосередній вплив, діючи на вольову поведінку суб'єктів. Вольова діяльність суб'єктів визначається у свою чергу об'єктивними умовами існування суспільства. Впливаючи на суспільні відносини, право сприяє виникненню нових відносин, витісняє небажані, які суперечать розвитку суспільства.

Специфіка нормативно-правового регулювання вольової поведінки полягає у

необхідності закріпити види та обсяг гарантованої державою можливої та необхідної поведінки. Варіантів такої поведінки в кожній життєвій ситуації може бути декілька, із яких суб'єкт повинен вибрати для себе певний варіант поведінки¹¹.

У правовій науці розуміння права як регулятора суспільних відносин є традиційним. Основне призначення права полягає у тому, щоб бути потужним соціально-нормативним регулятором, визначаючи можливу та обов'язкову поведінку індивідів і їх колективних утворень.

У цій якості право як масштабний елемент, блок (підсистема) суспільства являє собою нормативно-ціннісний регулятор¹²: нормативний, адже право, що складається з нормативно-уніфікованих засобів і механізмів регулювання суспільних відносин, націлене на те, щоб ввести в життя людей засади загальної «нормальності», єдиного упорядкування, загальноприйнятості; ціннісний, адже право, вводячи в життя нормативні засади, надає оцінку життєвим явищам і процесам, і тому є основою для того, щоб діяти «по праву» і визнавати ті чи інші вчинки в якості таких, які вчинені «не по праву».

Зокрема, право (саме природне право) привнесло в закон положення, відповідно до якого людина визнається найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України 1996 року). І, як відповідно до християнського вчення, людина є вінцем Божого творіння у Всесвіті, так і людина нині визнається найвищою соціальною цінністю у державі¹³.

А. Венгеров зазначає, що нормативно-регулятивне розуміння права несе в собі теоретико-прикладну програму дії права. В історії право в тій чи іншій послідовності в різних суспільствах пов'язувалося з рівністю, справедливістю, силою, божественною чи державною волею, природними умовами життєдіяльності людини, законодавством, класовою волею. І хоча, як пише вчений, не всі правознавці погоджуються з нормативною природою права, разом з тим, нормативний зміст права виникає історично об'єктивно, воно несе в собі значне гуманістичне навантаження, відображаючи закономірності формування цілої системи нормативного регулювання.

Історично нормативний зміст права формувався і розвивався таким чином, що все тісніше поєднувалися в єдину норму різні структурні елементи: гіпотеза (умова дії правила поведінки), диспозиція (власне правило поведінки), санкція (міра відповідальності за порушення правила поведінки). В такій єдності і полягає значний моральний і гуманістичний потенціал нормативно-правового регулятора¹⁴.

Однак, на сучасному етапі відбулося відхилення від розуміння права як системи норм. Визначальним є те, що в Конституції України структура влади і принципи її організації, права і свободи людини і громадянина вперше закріплено на основі природного праворозуміння.

Вплив морально-етичних чинників на право, його зміст є настільки суттєвим, що складає морально-етичну основу права, слугуючи його виправданням і поясненням. Мораль і етика наповнюють право цінностями правди, справедливості, добра, милосердя, доброчинності, тим самим надаючи самому праву міру, перетворюючи його з формального мірила на моральну суспільну міру. Отже, важливим моментом при визначенні права є те, що право ґрунтується на досягнутому суспільством рівні моралі та етики, які визначають водночас міру права.

Суттєвою ж ознакою регулятивного визначення права є легітимованість його

норм, тобто визнання їх суспільством як таких, яким потрібно слідувати, які є необхідними, і мають визначати спосіб життєдіяльності суспільства. Ознака легітимації перетворює ідеї належного (необхідного), які існують у суспільстві та претендують стати правовими нормами чи формальними приписами держави, її органів та посадових осіб, іманентним імперативним для суспільства регулятором, який стає необхідним нормативом, власне правом, в силу схвалення його суспільством. Легітимація перетворює право у те, чим воно є, надає силу, освячуючи суспільним авторитетом¹⁵.

Г. Мальцев пише, що право розмовляє з людьми мовою імперативів: «ти зобов'язаний», «тобі дозволено», що, у свою чергу, задає тон усьому праву, не дивлячись на те, що в тексті законів та інших нормативно-правових актів можуть зустрічатися положення, виражені не в імперативній формі: декларації, констатації, цільові установки і т.п. Але саме юридичні норми – імперативи, висловлені як судження про належне, відображають сутність і специфіку права, в них закладено те, що можна назвати «духом права».

Імперативний характер права підкреслює його глибокий внутрішній зв'язок з владою, з авторитетом. За формою і сутністю право є владним феноменом, нормативно-регулятивною системою, яка побудована на принципах влади авторитету¹⁶. Дієздатність норми залежить від довершеності відображення у її змісті закономірностей суспільного розвитку та потреб соціальних груп і індивідів. Однак вони перебувають поза зоною «меж досягнення» права, тому вплив на них здійснюється шляхом загальної соціальної політики держави.

У зв'язку з цим можна говорити, що соціальний аспект дії права є більш ширшим за його нормативний зміст, оскільки містить розгляд соціальних елементів – як тих, що передували формуванню державної волі, так і тих, які пов'язані з правовою структурою, що вже діє у суспільстві, з виявленням її соціальної ефективності. При цьому необхідно розглядати взаємозв'язок соціального та правового факторів у динаміці, у розвитку як єдиний складний механізм, де соціальні, економічні, політичні та інші суспільні відносини перекладаються на мову юридичних норм, правові приписи трансформуються в соціальну поведінку суспільства, соціальних верств, груп та громадян. Право як особливий соціальний інститут нормативної регуляції суспільних відносин має складну природу, а механізм його дії в кожному конкретному випадку залежить від його економічної, соціальної та політичної структури¹⁷.

Для права характерною є не проста нормативність, яка розглядається виключно через систему норм, а нормативність особливої якості, що проявляється у цілісній регулюючій нормативній системі. Ця система зумовлена єдиними принципами, загальними положеннями, єдиним юридичним порядком та особливим юридичним режимом. Нормативні акти, які приймаються в межах даної системи, повинні їй відповідати¹⁸.

Якщо ми говоримо, що норма права регулює суспільне відношення, – пише Г. Мальцев, – то маємо на увазі всі види впливу норми на відносини¹⁹. Отже, особливе та найвагоміше місце в системі соціально-нормативного регулювання відіграє правове регулювання, яке зазвичай визначається як здійснюваний за допомогою права і усеї сукупності правових засобів юридичний вплив на суспільні відносини, а також як цілеспрямований вплив на суспільні відносини за допомогою правових засобів²⁰.

В юридичній літературі можна спостерігати, що при визначенні поняття правового регулювання часто використовується слово «вплив»²¹. На нашу думку,

слід відрізнати правове регулювання від правового впливу. Правовий вплив – це результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини за допомогою власне правових засобів (норм права, правових відносин, актів застосування права) та інших правових явищ (правосвідомості, правової культури, правових принципів, правотворчого процесу)²².

У літературі також вказується на існування соціально-нормативного впливу. Як пише М. Марченко, це результативний нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини як спеціальної системи власне нормативних засобів (соціальних норм, норм права, релігійних норм, правовідносин, актів реалізації та застосування), так інших соціальних явищ (свідомості, культури, соціально-нормативних принципів, нормотворчих процесів)²³.

О. Малько правовим впливом називає увесь, взятий у єдності і багатоманітності, процес впливу права на соціальне життя, свідомість та поведінку людей²⁴. Так, на нашу думку, правовий вплив є більш широкою категорією, ніж правове регулювання, оскільки містить у собі не лише правові, а й інші, неправові засоби (соціальні, ідеологічні тощо) дії на суспільні відносини. У зв'язку з цим можна говорити про те, що правовий вплив є частиною системи соціально-нормативного регулювання, і, отже, така сукупність соціально-правових факторів впливу являє собою соціально-правове регулювання. Правове регулювання являє собою один із способів впливу права на суспільні відносини, особливістю якого є державно-владний характер такого регулювання.

Вважається загальновизнаним, що правове регулювання починається з створення норм права і завершується їх реалізацією у діяльності, поведінці суб'єктів суспільних відносин²⁵. Тобто, правове регулювання спонукає до дії правові норми.

В. Нерсесянц пише, що дія права – це сукупність усіх форм прояву юридичної сили права, і, відповідно, механізмом дії права вчений вважає механізм абстрактно-загальної правової регуляції, конкретизованої та індивідуалізованої щодо конкретно-визначеного випадку прояву юридичної сили діючого права²⁶.

Суспільні відносини, урегульовані правом, є складною, багатоаспектною категорією. Їх можна поділити на такі два види: а) відносини соціально-морального середовища; б) відносини соціально-правового середовища.

Лише другий вид відносин через об'єктивні причини потребує саме юридичного впливу на нього з боку держави. Ознаками відносин соціально-правового середовища є те, що вони встановлюються офіційно, часто виникаючи всупереч бажанням того чи іншого учасника; регулюються нормами вітчизняного права безпосередньо з використання державних засобів впливу.

Різноманітні за своїм змістом відносини соціально-правового середовища утворюють єдиний предмет правового регулювання. Окрім того, природнім є те, що вони саме за змістовною ознакою диференціюються, утворюючи те, що правова наука відносить до предмету регулювання відповідних галузей. Звідси слідує, що соціально-правове середовище, тобто єдиний предмет правового регулювання, має чітко виражену системну природу, породжуючи адекватну їй систему вітчизняного права з поділом його на галузі²⁷.

Таким чином, виходячи з аналізу викладених у літературі положень, на нашу думку, право як нормативний регулятор суспільних відносин характеризується: а) існуванням узгодженої системи правових норм, які регламентують відносини у всіх сферах життя суспільства і держави, визначаючи міру належної поведінки суб'єктів права (це, власне, правове регулювання); б) впливом нормативно-правових регуляторів не лише на поведінку, а й на свідомість людей; в) дією права як

проявом його юридичної сили та його забезпеченням (гарантуванням) з боку держави; г) соціально-моральним змістовним сповненням правового середовища, що є базовим для регулювання правом будь-якої допустимої сфери суспільних відносин; д) існуванням відповідних меж своєї регулюючої дії.

1. *Тацій В.Я.* Значення юридичної науки у формуванні правової системи України // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 3 – С. 3-22. 2. *Бабкін В.Д.* Право і закон: співвідношення // Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти. Матеріали XIII історико-правової конференції (м. Чернівці, 20–22 травня 2005 р.). – Чернівці: Рута, 2005. – С. 3-4, 8. 3. *Селіванов В., Діденко Н.* Правова природа регулювання суспільних відносин // Право України. – 2000. – № 10. – С. 16. 4. *Львова О.Л.* Ідеї природного права та межі його дії // Дія права: інтегративний аспект: Монографія / Кол. авторів; Відп. ред. Н.М. Оніщенко. – К.: Юрид. думка, 2010. – С. 92. 5. *Радько Т.Н.* Теорія государства и права: Учеб. – 2-е изд. – М.: Проспект, 2009. – С. 269. 6. *Алексеев С.С.* Право: азбука – теорія – філософія: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – С. 326-327. 7. *Сорокин В.Д.* Правовое регулирование: предмет, метод, процесс // Правоведение. – № 4. – 2000. – С. 37. 8. *Соціологія права: Підруч. для студентів юрид. спец. вищих навч. закл. / М.І. Панов, Н.П. Осипова, Л.М. Герасіна та ін.; За ред. Н.П. Осипової.* – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – С. 85. 9. *Кравчук В.* Теорія держави і права (опорні конспекти). – К.: Атіка, 2003. – С. 137. 10. *Соціологія права: Підруч. / За ред. Н.П. Осипової.* – С. 81. 11. *Тарахонич Т.І.* Правове регулювання та реалізація прав і свобод людини та громадянина // Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: монографія / Кол. авт.; за ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука. – К.: Юрид. думка, 2007. – С. 154. 12. *Алексеев С.С.* Право: азбука – теорія – філософія: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – С. 313-314. 13. *Львова О.Л.* Функціональна взаємодія права і релігії в аспекті реалізації прав і свобод людини // Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: Монографія / Кол. авт.; за ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука. – К.: Юрид. думка, 2007. – С. 314-315. 14. *Венгеров А.Б.* Теорія государства и права. – М.: Новый юрист, 1998. – С. 364-365. 15. *Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко.* – К., 2006. – С. 240-246. 16. *Мальцев Г.В.* Право и политика в контексте теории власти // Право и политика современной России / Ред. Мальцев Г.В. – М.: Былина, 1996. – С. 6-7. 17. *Соціологія права: Підруч. для студентів юрид. спец. вищих навч. закл. / За ред. Н.П. Осипової.* – С. 83. 18. *Алексеев С.С.* Теорія права. – М.: БЕК, 1994. – С. 87-89. 19. *Мальцев Г.В.* Социальные основания права. – М.: Норма, 2007. – С. 30. 20. *Алексеев С.С.* Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. – М.: Юрид. лит, 1966. – С. 5; *Теорія держави і права: навч. посіб. / Р.А. Ромашов, Н.М. Пархоменко, С.М. Легуша, Г.Н. Мартузаева.* – К.: КНТ, 2007. – С. 196. 21. *Рабінович П.М.* Основи загальної теорії держави і права. – К.: Атіка, 1995. – С. 151. 22. *Комаров С.А.* Общая теория государства и права. – М.: Манускрипт, 1996. – С. 286. 23. *Марченко М.Н.* Теорія государства и права: Учеб. – М.: Зерцало, 2002. – С. 285. 24. *Малько А.В.* Стимулы и ограничения в праве. – М.: Юрист, 2004. – С. 26. 25. *Решетов Ю.С.* Механизм правопретворения в условиях развитого социализма. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1980. – С. 29. 26. *Нерсесянц В.С.* Общая теория права и государства. – М.: НОРМА-ИНФРА, 1999. – С. 475-476. 27. *Мельник О.М.* Правове регулювання та шляхи підвищення його ефективності. Дисертація ... канд. юрид. наук. – К., 2004. – С. 62.